

РОЗДІЛ I

Теорія, історія, філософія держави та права

УДК 343.82.001.11

М. Яцишин

Проблеми визначення поняття «пенітенціарна система» в сучасних умовах

Розглядається поняття «пенітенціарна система» і використання його на різних етапах розвитку української держави. Відзначається, що сьогодні в Україні застосування даного поняття поширюється. Проте в юридичній літературі і на законодавчому рівні відсутній єдиний підхід до визначення його змісту. У широкому сенсі, пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів і установ виконання покарань; у вузькому сенсі – це система органів і установ виконання покарань.

Ключові слова: пенітенціарна система, пенітенціарні установи, кримінально-виконавча система, кримінальне покарання, засуджений, позбавлення волі.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні українське суспільство переживає складний і відповідальний період свого оновлення. Реформуванню піддаються різні сфери соціального життя, у тому числі і кримінально-виконавча система, яка долає непростий шлях відповідності до міжнародних пенітенціарних стандартів. Події останнього часу, які українською історіографією подаються як Революція гідності та українсько-російський конфлікт на сході держави, опосередковано сприятимуть наближенню всієї системи виконання покарань до європейських стандартів та перебудові свідомості як правоохоронця, так і засудженого.

Разом з тим попередній досвід реформування вітчизняної системи органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів потребує детального аналізу і послідовності. 9 грудня 2010 року Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», шляхом реорганізації Державного департаменту України з питань виконання покарань, утворено Державну пенітенціарну службу України. В цьому документі Державна пенітенціарна служба України визначена як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України. Правове поле діяльності Державної пенітенціарної служби України та її статус визначені відповідним Положенням, затвердженим Указом Президента України від 06.04.2011 року №394.

Слід зазначити, що утворення Державної пенітенціарної служби України є відображенням стратегічного курсу держави у напрямку соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів, законності, гуманізму, демократизму та справедливості, а також сучасної світової пенітенціарної доктрини.

Одночасно прийняття вищезазначених документів обумовило наукову дискусію з приводу нової назви цієї управлінської структури, особливо зважаючи на положення Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». З цього приводу О. М. Джужа та А. В. Кирилюк справедливо зауважують, що «в межах кримінально-виконавчого законодавства виникла юридична незгодженість щодо визначення даної системи, коли до неї були віднесені підзаконним актом зміни, які повинні регулюватися виключно законом (ст. 92 Конституції України)» [2, с. 141].

У зв'язку з цим, необхідно зазначити, що до 2010 року кримінально-виконавче законодавство України взагалі не використовувало понять «пенітенціарна служба», «пенітенціарна система»,

«пенітенціарні установи». Більш широке застосування в нормативних правових актах отримали близькі за змістом поняття «кримінально-виконавча система» та «органи і установи виконання покарань» [3], а в системі галузей права з початку 1990-х років почали виділяти саме кримінально-виконавче право. Під такою ж назвою в навчальних закладах юридичного профілю вивчається відповідна навчальна дисципліна, у номенклатуру наукових спеціальностей, визначених Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України входить спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінальне виконавче право.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В свою чергу, словосполучення з словом «пенітенціарний» широко застосовуються як в сфері організації та функціонування інститутів громадянського суспільства, так і в науковій сфері. Наприклад, з 2003 року в Україні діє громадська організація Пенітенціарне Товариство України; з 2009 року реалізується міжнародний проєкт «Підтримка пенітенціарної реформи в Україні». В науковому обігу з'являються монографії, підручники, посібники, дисертаційні роботи, присвячені пенітенціарній системі та пенітенціарній політиці України. Серед них праці таких вчених як О. В. Беца, А. П. Гель, О. М. Григор'єв, Т. А. Денисова, І. В. Іваньков, О. Г. Колб, О. П. Неалов, В. М. Прусс, В. М. Пальченкова, О. Б. Пташинський, Г. О. Радов, О. В. Романенко, В. В. Россіхін, В. М. Синьов, С. М. Сидоренко, А. Х. Степанюк, П. Л. Фріс, Д. В. Ягунов, О. Н. Ярмиш, І. С. Яковенко та інші.

Разом з тим, слід зазначити, що в наукових дослідженнях спеціального галузевого характеру найчастіше використовуються саме ті терміни, які передбачені чинним законодавством – «виправні колонії», «кримінально-виконавча система» і т. д., а автори, які пишуть про пенітенціарну політику, пенітенціарну систему, пенітенціарні установи, не завжди намагаються дати обґрунтування цих понять. Тому аналіз сучасних наукових публікацій свідчить про відсутність як серед вітчизняних науковців, так і серед іноземних фахівців єдиного тлумачення дефініції «пенітенціарна система».

Метою статті є визначення сутнісних ознак та формулювання науково обґрунтованого визначення поняття «пенітенціарна система». **Завданнями** цієї статті ми вважаємо: 1) аналіз пам'яток права, чинного законодавства, наукових праць, які пов'язані із предметом дослідження; 2) виділення обов'язкових характерних ознак пенітенціарної систем відповідно до сучасних вітчизняних реалій; 3) формулювання авторського науково обґрунтованого визначення поняття «пенітенціарна система».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ще на початку 1990 років М. П. Мелент'єв у практичному посібнику «Пенітенціарні системи зарубіжних країн» зазначив, що пенітенціарна система – це не система розміщення ув'язнених у тюрмах, а вся виправна система, пов'язана з виконанням покарання у виді позбавлення волі, в сукупності із засобами і методами правового впливу на засуджених осіб, з метою відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого і запобігання вчиненню нових злочинів [5, с. 3].

В свою чергу, С. М. Оганесян до пенітенціарної системи включає органи і установи держави, які виконують всі види кримінального покарання, організаційно-правові, соціальні та громадські інститути, що забезпечують мету виправлення засуджених [4, с. 16].

О. Б. Пташинський під пенітенціарною системою розуміє сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання кримінальних покарань, створених з метою виправлення і перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань у відповідності з чинним законодавством [10, с. 8].

У своїх роботах Д. В. Ягунов визначає пенітенціарну систему як сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування, та громадських інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення та реалізації єдиної політики у сфері виконання кримінальних покарань, де всі органи і інституції взаємодіють у напрямі забезпечення суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають або відбули кримінальні покарання [14, с. 178].

Г. О. Радов у доктринальній моделі Закону «Про пенітенціарну систему України» в ст. 1 дає визначення пенітенціарної системи як цілісного, функціонально-інтегрального утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їхніх узгоджених дій по забезпеченню ресоціалізації засуджених [11, с. 11].

Враховуючи різноманітність наукових точок зору, вважаємо за необхідне розглянути питання виникнення поняття «пенітенціарна система» та проблеми його застосування в сучасних умовах.

Як відомо, наприкінці XVIII століття більшість тюрем в Європі перебували у вкрай поганому становищі. Ув'язнені трималися в тісних приміщеннях, без світла і свіжого повітря, причому без усякої системи у їх розміщенні. Під впливом християнського вчення, з метою полегшення долі ув'язнених, а також під впливом філософських вчень XVII–XVIII століть майже у всіх країнах Європи робилися

спроби замінити тяжкі покарання злочинців на більш гуманні, з метою повернення їх на шлях добра.

Вперше ідея заснування пенітенціарію належить французькому вченому-ченцю Жану Мобільйону, який у 1636 році запропонував одиночне ув'язнення як покарання для виправлення осіб духовного стану. Він розробив проект влаштування тюрми, розрахованої на пробудження в душах злочинців каяття, який передбачав належні умови для життя і роботи. Згодом на базі ідей Мобільйона за ініціативою папи Климента IX в 1703 році був відкритий виправний дім святого Михайла в Римі для малолітніх злочинців, які вдень працювали при повному мовчанні, а на ніч розводилися по окремих келіях. У 1766 році була побудована тюрма такого типу в Мілані, а в 1772 році – в Генуї.

У 1776 році у Філадельфії (штат Пенсільванія) тюремне товариство ченців-квакерів (одна з гілок протестантської релігії) поставило собі за завдання полегшувати долю ув'язнених. У 1786 році за їх ініціативою було відкрито тюрму з системою одиночного ув'язнення у Філадельфії, у 1817 році – у Пітсбурзі, а у 1820 році – у Черрі-Гіллі. Ці тюрми називали пенітенціаріями, тобто домами каяття, а запроваджена система дістала назву пенсільванської або філадельфійської системи. Засобами виправного впливу в цих установах стали сувора ізоляція злочинців в одиночних камерах, режим мовчання і тиші, одиночна праця в камері і читання релігійної літератури. Метою тюремного ув'язнення були духовне відродження злочинця і спеціальна превенція. Згодом дана пенітенціарна система набула поширення не тільки в Америці, а й в європейських країнах – Росії, Німеччині, Франції (у Берліні – Маобіт, Сенжиль – у Брюсселі, «Хрести» – у Санкт-Петербурзі, Мацас – у Франції).

З самого початку вчення філадельфійських квакерів зустріло сильну опозицію серед послідовників інших віросповідань. У Нью-Йорку і Бостоні тюремні товариства кальвіністів, лютеран, англікан, пресвітеріан критикували недоліки квакерської системи. Ці товариства також визнавали метою покарання виправлення злочинця, але вважали, що злочинець повинен бути виправлений не одиночним ув'язненням без роботи, а навпаки, через працю і суворий порядок.

У 1816 році у м. Оберн (штат Нью-Йорк) була побудована тюрма, яка за своїми цілями і завданнями була аналогічна пенсільванській. В установі діяла система змішаного ув'язнення: одиночне тримання в'язнів уночі і мовчання під час спільних робіт. Система ув'язнення, яка передбачала мовчання в'язнів під час спільних робіт та роз'єднання їх на ніч по окремих камерах дістала назву обернської системи. Через декілька років, у 1825 році за цією системою було побудовано тюрму Сінг-Сінг біля Нью-Йорка.

Протягом усього XIX століття в США йшла боротьба між цими пенітенціарними системами. Зрештою, перемогу здобули прихильники обов'язкової праці арештантів без абсолютного одиночного ув'язнення. З часом відбулося певне пом'якшення умов тримання арештантів (скасування абсолютного мовчання, дозвіл контактів із зовнішнім світом тощо). В останній чверті XIX століття ця система обов'язкової праці ув'язнених отримала визнання і в більшості країн Західної Європи.

Протягом багатьох років ціла плеяда відомих європейських дослідників займалася розробкою теоретичних і практичних аспектів застосування покарання у виді позбавлення волі. В результаті, наприкінці XVIII – початку XIX століть, у Франції з'явився новий напрям в кримінально-правовій науці, що отримав назву «science penitentielle» – пенітенціарна наука.

У Російській імперії в першій половині XIX століття також була зроблена спроба створити пенітенціарну систему європейського зразка, яка, в свою чергу, спиралася на американські моделі тюремного ув'язнення: філадельфійську і обернську. Проте усі реформаторські зусилля закінчувалися провалом, який офіційно пояснювався відсутністю належного фінансування або бюрократичними зволіканнями на місцях.

Наприкінці XIX століття в Росії з'являється нова галузь юридичних знань «тюрмознавство». При цьому слово «пенітенціарний» сприймалося як синонім слову «тюрмний». Зокрема, у енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона про це сказано досить чітко: «Пенітенціарна (тюрмна) система – сукупність тюремних заходів, спрямованих на кару та виправлення в'язнів» [1, с. 437].

На думку переважної більшості вітчизняних правознавців пенітенціарія зародилася, а на початковій стадії розвивалася, як складова частина кримінального права. Ця позиція найпереконливіше аргументована у працях професора С. В. Познишева [8, с. 152]. Він одним з перших почав використовувати термін «пенітенціарна наука». Призначення тюрмознавства вченим вбачалося в аналізі пенітенціарного законодавства та тюремної практики, підготовці пропозицій щодо вдосконалення виконання покарання у виді позбавлення волі [7, с. 337].

Одним з фундаторів вітчизняної пенітенціарної науки слід також вважати професора Петербурзького університету І. Я. Фойницького, який розглядав її як особливу галузь політико-правових

наук, що опирається на практичний досвід та спрямована на філософсько-позитивне вирішення проблем каральної системи [13]. Його фундаментальна праця «Учение о наказании в связи с тюремным содержанием» і до нині не втратила своєї актуальності в кримінально-виконавчому праві.

Слід зазначити, що словосполучення з прикметником «пенітенціарний» були популярні і у перші роки радянської влади. Так, у серпні 1924 року Народним комісаріатом внутрішніх справ УРСР було підготовлено проект Пенітенціарного кодексу УРСР, який орієнтувався здебільшого на останні досягнення пенітенціарної науки і практики, хоча й базувався на класовому підході у вирішенні проблем боротьби зі злочинністю. Приблизно в цей же час, у 1928 році відбувся I Всесоюзний з'їзд радянських пенітенціарних діячів, який рекомендував включити в навчальний план одного з вищих навчальних закладів Москви пенітенціарне право і відповідно створити кафедру пенітенціарії [12, с. 316].

Разом з тим, радянська влада хоча і не відмовлялася від пенітенціарної складової, але застосовувала її з певними особливостями. Дослідження процесу формування системи виконання кримінальних покарань в СРСР показує, що протягом всієї своєї історії радянська держава прагнула поєднати покарання з працею. У виправно-трудових кодексах інститут позбавлення волі обов'язково включав суспільно-корисну працю засуджених. Засуджені використовувалися для колонізації віддалених територій, де брали участь в будівництві промислових об'єктів. Використання праці засуджених стало найважливішим напрямом в діяльності установ виконання покарань. В результаті на початку 1930 років виправно-трудовий напрям повністю підмінив собою пенітенціарні інститути [6, с. 29].

Виходячи з цього, створення Державної пенітенціарної служби України свідчить не тільки про початок нового етапу розвитку вітчизняної системи виконання покарань, а й про відродження її пенітенціарних засад. На нашу думку, використання більш поширеного поняття «кримінально-виконавча система» не протирічить розумінню пенітенціарної системи як сукупності всіх засобів і методів, спрямованих на виправлення засуджених. Фактично ототожнюють поняття «пенітенціарна» та «кримінально-виконавча» в своїх публікаціях і інші автори [14].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене вище, можна наголосити на наступних висновках:

1. Аналіз сучасної юридичної літератури свідчить, що поняття «пенітенціарна система» найчастіше використовується у двох випадках: 1) у роботах історико-правового характеру, в яких поняття «пенітенціарна система», «пенітенціарні установи» носять узагальнюючий характер і застосовуються для характеристики різних етапів історичного розвитку (при цьому вказані поняття дуже часто поєднуються з термінами, що офіційно використовувалися в конкретних історичних умовах); 2) у міжнародних актах (таких, як «Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими», прийняті на I Конгресі ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками 30 серпня 1955 року, «Європейські пенітенціарні правила» від 12 лютого 1987 року та ін.), а також при вивченні зарубіжного пенітенціарного права і законодавства).

2. Поняття «пенітенціарна система» може використовуватися як в науковому обігу, так і в загальноповсякденному значенні, оскільки дозволяє позначити всю сукупність суб'єктів виконання кримінальних покарань, організаційно-правових, соціальних і громадських інститутів, що беруть участь в забезпеченні виправлення і ресоціалізації засуджених.

3. Про пенітенціарну систему можна говорити як у вузькому, так і широкому сенсі. У широкому розумінні, пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання у діяльності органів і установ виконання покарань; у вузькому розумінні – це система органів і установ виконання покарань.

4. Сучасні визначення поняття «пенітенціарна система» об'єднує одне – в умовах сьогодення воно позбавлене того змісту, яке вкладалося у нього, коли релігійний вплив був основним засобом впливу на ув'язненого, а каяття як змістовне наповнення діяльності з виконання покарань характеризується високим ступенем декларативності. Враховуючи це, а також ті суспільні зміни, які відбуваються сьогодні в нашій державі, пенітенціарна система повинна орієнтуватися на модель функціонування перехідного типу, яка поєднує у собі загальноприйняті гуманістичні підходи до виконання покарання з одночасним урахуванням особливостей вітчизняної дійсності, вимога зміцнення правопорядку а також реальних ресурсних можливостей.

Джерела та література

1. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Современная версия. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 672 с.
2. Джужа О. М., Кирилюк А. В. Щодо оптимізації системи виконання покарань України / О. М. Джужа,

- А. В. Кирилук // Право та управління. – 2011. – №1. – С. 141–146.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України: прийнятий 11.07.2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – №33. – Ст. 1767.
4. Оганесян С. М. Место и роль пенитенциарной системы в механизме государства / С. М. Оганесян // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2005. – №1. – С. 16–25.
5. Пенитенциарные системы зарубежных стран: учебно-практическое пособие / Сост. В. И. Гуржий, М. П. Мелентьев. – К. : РИО МВД Украины, 1993. – 104 с.
6. Евсеев К. В. Пенитенциарный и исправительно-трудовой компонент в истории советской уголовно-исполнительной системы / К. В. Евсеев // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2011. – №2(27). – с. 26–29.
7. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права / С. В. Познышев. – М. : А. А. Карцев, 1912. – 669 с.
8. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки / С. В. Познышев. – М., 1923. – 342 с.
9. Прусе В. М. Пенітенціарна система України : монографія / В. М. Прусе, Д. В. Ягунов. – Одеса : Фенікс, 2006. – 252 с.
10. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАН України; Інститут держави права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 185 с.
11. Радов Г. О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України» / Г. О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 1997. – №1. – С.11–16.
12. Уголовно-исполнительное право России. Теория. Законодательство. Международные стандарты. Отечественная практика XX века : Учебник / М. Г. Детков, А. И. Зубков, С. И. Кузьмин, В. А. Уткин; Под ред. А. И. Зубкова. – М. : Норма, Инфра-М, 1997. – 614 с.
13. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1889. – 503 с.
14. Ягунов Д. В. Державна пенітенціарна служба України: деякі питання концептуального та термінологічного обґрунтування / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць ОРІДУ. Вип. 3 (47). – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2011. – С. 176–182.

Яцишин М. Проблеми определения понятия «пенитенциарная система» в современных условиях.

Рассматривается понятие «пенитенциарная система» и его использование на разных этапах развития украинского государства. Отмечается, что в Украине данное понятие сегодня используется все активнее. Однако в юридической литературе и на законодательном уровне отсутствует единый подход к определению его содержания. В широком смысле, пенитенциарная система - это совокупность взаимосвязанных и взаимообусловленных государственно-правовых средств, методов и гарантий, направленных на достижение целей уголовного наказания в деятельности органов и учреждений исполнения наказаний; в узком смысле - это система органов и учреждений исполнения наказаний. Пенитенциарна система должна ориентироваться на модель функционирования переходного типа, которая сочетает в себе общепринятые гуманистические подходы к выполнению наказания с одновременным учетом особенностей отечественной действительности, требований укрепления правопорядка, а также реальных ресурсных возможностей.

Ключевые слова: пенитенциарная система, пенитенциарные учреждения, уголовно-исполнительная система, уголовное наказание, осужденный, лишение свободы.

Yatsyshyn M. Problems of «Penitentiary System» Definition in Modern Conditions. The concept of «penitentiary system» and its usage at various stages of Ukrainian state development is dealt. It is noted that in Ukraine, this concept is now used increasingly. However, there is no single approach to defining its content in the legal literature and in the legislature. Broadly penal system is an accumulation of interdependent and interrelated state remedies, methodologies and guarantees which are directed to achieve the goal of criminal justice in the activity of bodies of the penal system. In the narrow sense, it is the system of the bodies of the penal. The penal system have to be oriented for the model of the transitional type functioning which combines a conventional humanitarian strategy for the execution of a punishment by reference to the national actuality, requirement strengthening the rule of law and the real resource capabilities.

Key words: penitentiary system, prisons, correctional system, criminal penalty, imprisonment, condemned.

УДК 342.4(432+477)"1921/1935"(09)

С. Булавіна

Конституції Польщі 1921 та 1935 років в українській та польській історіографії

Проаналізовано праці польських, українських та російських істориків держави і права, а також нормативно-правову базу – Конституції Польської Республіки 1921 та 1935 років, закони і розпорядження, які стосувалися історії становлення та розвитку державно-правових інститутів у 1918–1939 роках. В умовах